HALO, KJE SI?

MOBILNI TELEFON IN NADZOROVANJE V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

GREGOR BULC

Povzetek

Članek obravnava mobilne telefone v kontekstu razmerij moči in nadzorovanja v vsakdanjem življenju posameznikov. Posebna pozornost je namenjena individualnim izkušnjam strukturnih neenakosti in komunikacijsko-nadzornih razmerij v luči brisanja meja med javno in zasebno sfero kot posledice povečane rabe mobilnih telefonov. Avtor s pomočjo etnografske metode in polstrukturiranih intervjujev s storitvenimi delavci v Sloveniji ugotavlja, da zasebna življenja nematerialnih delavcev postajajo vse bolj predmet medosebnega nadzorovanja. Te procese v največji meri določajo razmerja moči v državah neoliberalnega kapitalizma, ki stopajo na mesto držav blaginje, ob tem pa se po ugotovitvah avtorja posamezniki zatekajo v posebne strategije odpora do stalne komunikacijske dostopnosti avtoritetam. Iz te perspektive medosebno komuniciranje lahko prepričljivo razumemo kot grožnjo posameznikovi zasebnosti in individualnim svoboščinam.

Gregor Bulc je asistent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, e-pošta: Gregor.Bulc@fdv.uni-lj.si.

Gerard Goggin v svoji pred kratkim izdani monografiji *Cell Phone Culture* ugotavlja, da obstaja v siceršnji poplavi raziskav mobilne telefonije zadnjih let izrazit manko kritičnih analiz uporabe mobilnih telefonov, še posebej pa smo oropani analiz, ki bi, prvič, sploh spoznale in, drugič, pojasnile, kako razmerja moči in širša strukturna razmerja določajo kulturo mobilnih telefonov (Goggin 2006, 5). Kot avtor pričujočega članka si ne domišljam, da bi tovrstno zahtevno nalogo sploh lahko izpeljal, še zlasti pa ne na tako omejenem prostoru, kljub temu pa upam, da bo ta prispevek nekoliko osvetlil tudi dejstvo, da se vsakršna kultura vedno konstituira skozi odnose moči. Četudi zgolj s skromnim prispevkom, z malim kamenčkom v mozaiku kritičnih analiz oblastnih razmerij, ki oblikujejo naše razumevanje in rabo mobilcev, bom kljub temu skušal spodbuditi vsaj razpravo o tem vidiku mobilne telefonije v tukajšnjem okolju.

Če smo že začeli z Gogginom, je treba opomniti, da je ironično, da tudi Goggin med najbolj aktualnimi težavami v kontekstu rabe mobilcev izpostavlja tako rekoč benigne družbene in kulturne probleme, zlasti tiste, povezane s hendikepiranostjo in *moralnimi panikami*[1] (učinki mobilcev na zdravje; grožnja pismenosti in tradicionalnim vrednotam; mobilno nadlegovanje, kot je "happy slapping") (Goggin 2006, 107–125 oz. 6. poglavje). V tovrstnem početju med javno najbolj izpostavljenimi (tj. v spletnih arhivih in trgovinah najbolj dostopnimi) raziskovalci družbenih in kulturnih vidikov mobilne tehnologije nikakor ni osamljen. Tudi Rich Ling (2004) v svoji monografski uspešnici[2] o družbenih vplivih mobilcev ne pride dlje kot do intruzivnega značaja uporabe mobilcev v javnih prostorih ter vprašanj, povezanih s t. i. sevanjem mobilcev.[3] Ne Ling, ne Goggin in tudi ne ostali avtorji, ki so mi na voljo, ne obravnavajo uporabe mobilcev v kontekstu družbenih razmerij v kapitalizmu, v kontekstu družbenih razlik med podrejenimi razredi in buržoaznimi elitami ali, denimo bolj konkretno, v kontekstu uporabe mobilcev v nadzorovanem delovnem procesu. Kvečjemu se zatekajo h (kritični) obravnavi mobilcev v kontekstu širših in ožjih kulturnih razlik (moški/ženske, otroci/starši, hendikepirani/nehendikepirani ipd.).[4]

V primerjavi z večino prispevkov o mobilni telefoniji, ki jih je mogoče zaslediti, bom v tem članku poskušal predstaviti mobilnik kot komunikacijsko napravo, ki je izrazito povezana z vprašanji nadzora. Pri čemer me ne bo zanimalo vprašanje državnega ali korporativnega nadzora na ravni delovanja, denimo, tajnih služb, temveč interpersonalno nadzorovanje na ravni vsakdanjega življenja posameznikov, vpetih v nadzorovana javna (zaposlitev, delo) in zasebna razmerja (družina, partnerji). Pri tem bom izhajal iz vprašanja, katere strukture moči in kakšna razmerja moči omogočajo ter določajo nadzorovanje posameznikove komunikacijske (ne)dostopnosti, (ne)prisotnosti, (ne)vidnosti in (ne)slišnosti v kontekstu vsakdanjega življenja, in iz podmene, da je posameznikova komunikacijska dostopnost (navzočnost, vidnost, slišnost) vedno umeščena v igro moči, kajti ves čas je globoko določena s pritiskom družbenih avtoritet, dominantnih diskurzov in dominantnih strukturnih razmerij. S Slavkom Splichalom (2006, 95) rečeno, narediti kaj vidno ali biti viden je vedno sredstvo za izvajanje nadzora nad močjo.

Ob pomanjkanju za tovrstno analizo vloge mobilne telefonije relevantnih raziskav v tukajšnjem prostoru in ob pomanjkanju sredstev za izpeljavo obširnejše kvantitavne raziskave sem se zatekel h kvalitatativni, etnografski metodi raziskovanja, in sicer k raziskovanju z udeležbo ter k polstrukturiranim intervjujem z opazovanimi in analiziranimi posamezniki. Takšen pristop s seboj seveda prinaša

pomanjkljivosti. Čeprav je bilo vloženo veliko truda, da bi bila struktura opazovanih in izprašanih oseb kar najbolj raznolika, kljub temu ni ne v starostnem ne v razrednem smislu reprezentativna za tukajšnje razmere. Pri porazdelitvi med spoloma (petdeset odstotkov žensk in enak odstotek moških) ter etnični sestavi (devetdeset odstotkov deklariranih Slovencev) je reprezentativnost ustreznejša, seveda pa zaradi nizkega števila intervjuvancev (osemnajst oseb) še zdaleč ne moremo govoriti o kakršnihkoli statistično relevantnih ugotovitvah. Temu je treba dodati, da so družbeni položaj, socialni kapital (mreža poznanstev) in zasebni (zlasti sorodstveni) odnosi opazovalca in izpraševalca v intervjujih, torej avtorja, popolnoma določali selekcijo intervjuvancev ter načine izvajanja raziskovanja, kar je po eni strani pozitivno vplivalo na iskrenost, prepričljivost in kompleksnost (nemalokrat zato čustveno zaznamovanih) odgovorov, po drugi strani pa je ta odsotnost distanciranega, zgolj z "znanstveno avtoriteto" opremljenega izpraševalca sporadično rezultirala v bolj neformalnih dialogih in nezainteresiranosti za bolj strukturirano obliko intervjuja. Kot rečeno, me je pri kot opazovalca in spraševalca najbolj zanimal način uporabe mobilnih telefonov in odnos do njih v kontekstu nadzorovanja. Najbolj tipična vprašanja, ki so se redno pojavljala v intervjujih ali so prišla na dan med opazovanjem obnašanja uporabnikov mobilcev, so bila: Kdo vse ima dostop do posameznikove mobilne telefonske številke? Ali imajo dostop do vaše mobilne številke tudi nadrejeni iz službe, starši, partner? Kako pogosto vas nadrejeni, starši ali partner kličejo (in/ali pošiljajo SMS-sporočila) in kdaj (denimo, med delovnim ali prostim časom)? Kakšne taktike in strategije izogibanja klicem in sporočilom uporabljate, ko nočete biti dostopni? Tem "temeljnim" vprašanjem, ki niso bila postavljena kot uvodna, temveč so se vedno, vnaprej nepredvideno, pojavila v različnih fazah pogovora, je navadno sledilo več podvprašanj, ki so bila povezana s konkretnimi odgovori na ta "temeljna" vprašanja. Zaradi socialnega kapitala avtorja je med izbranimi intervjuvanci nadpovprečno število zaposlenih v poklicih, ki se ukvarjajo s proizvodnjo simbolnih dobrin, in zaposlenih v storitvenih poklicev,[5] zaradi tega so spraševanci tudi razmeroma mladi in izobraženi.[6]

Nadzorovanje in prekarno delo

V razvitih državah dandanes živimo v družbi (medijskega) spektakla (Debord 1999; Kellner 2003), prav tako pa tudi v družbi nadzora (Foucault 2004; Deleuze 2002), za katero je značilno nenehno in naglo izumljanje novih tehnologij in naprav ("gadgetov"), ki prav toliko, kolikor ljudi spektakelsko zamotijo, ljudi tudi opazujejo in nadzorujejo. In še bolj pomembno: te tehnologije omogočajo nenehno medsebojno nadzorovanje posameznikov in posameznikovo samonadzorovanje, samokontrolo. Te naprave, med katere sodi tudi mobilni telefon, nas silijo v nenehno dostopnost, konstantno navzočnost v omrežju – v matrici bi lahko rekli z Dušanom Rutarjem (2001a). Oblastniška razmerja oz. razmerja moči so v takšni situaciji veliko bolj kot na prostor vezana na čas, natančneje na hitrost – hitrost komuniciranja. V takšni družbi je posameznik zelo zasut z avdiovizualnimi znaki, obenem pa je tudi sam avdiovizualno na voljo tako rekoč vsem in vsakomur. In sicer instantno – v vsakem trenutku. Z besedami Slavka Splichala (2006) bi dejali, da smo posamezniki izrazito *vidni*, še bolje videni, opazovani in nadzorovani.

Splichal (2006, 99, 100) razlikuje med *intencionalno vidnostjo* (propagando), ki propagira specifičnost, razliko, unikatnost, ter *disciplinarno vidnostjo* (nadzoro-

vanje), ki teži k zatiranju raznolikosti in promoviranju konformizma. Slednje je za nas izrazito relevantno, kajti "[p]osameznike je mogoče prisiliti v strah ne le z machiavellistično vidno vseprisotnostjo pravil (v nasprotju z Benthamovo očitno, *nevidno* vseprisotnostjo nadzornika v panoptikumu), ampak tudi s panoptičnim pogledom, ki so mu izpostavljeni navadni državljani. Po Foucaultu ustvarjanje stalne vidnosti posameznikov in preprečevanje posameznikom, da bi se lahko skrili, zagotavlja avtomatično delovanje moči v družbi" (str. 98–99). Splichal navaja kot primer videonadzor, iz ponazoritev, ki bodo sledile, pa kaj lahko sklepamo, da se tudi stalna povezanost prek mobilcev lahko "razvije v tiranijo nad zasebnimi državljani in njihovo normativno zagotovljeno zasebnostjo" (str. 99). Še več, uporabljanje mobilnih telefonov kot komunikacijskih sredstev v različnih sferah družbe je hitro lahko znak disciplinarnega nadzora, ki je "represiven: omejuje individualno avtonomijo pri definiranju mejne črte med vidnim in skritim [oz. dostopnim in nedostopnim]" (str. 100). Z drugimi besedami, v primeru (nemalokrat načrtno) vsiljene vidnosti in s tem izpostavljanja podrejenih nadzorovanju prihaja do grobih posegov v posameznikovo zasebnost.

Današnja struktura delovne sile se vse bolj naglo spreminja, in sicer na račun industrijskih delavcev raste število postindustrijskih, storitvenih ali, ko jim pravita Antonio Negri in Micheal Hardt (2005), nematerialnih delavcev. Nematerialno delo ustvarja nematerialne proizvode, kot so znanje, informacije, komuniciranje, odnose ali čustvene odzive, in je postalo v današnjem času hegemonska oblika dela (2005, 108). Čeprav ni največje število delavcev na svetu vključeno v nematerialne oblike dela (nasprotno, še vedno največji odstotek zavzemajo delavci v kmetijstvu, nematerialni delavci pa so zgolj manjšina (str. 109)), pa se je mogoče strinjati z Negrijem in Hardtom, da je nematerialno delo postalo hegemonsko v kvalititativnem smislu; to pomeni, da lahko svoje imanentne značilnosti vsiljuje tudi drugim oblikam dela in družbi kot taki: "nematerialno delo je danes v enakem položaju, kot je bilo pred stopetdesetimi leti industrijsko delo, ko ga je bilo le za mali del globalne proizvodnje in je bilo skoncentrirano v majhnem delu sveta, a je ne glede na to hegemoniziralo vse ostale oblike proizvodnje. Tako kot so se takrat vse oblike dela in družba kot taka morale industrializirati, se morata tudi danes delo in družba informacionalizirati, postati inteligentna, postati komunikativna, postati afektivna" (str. 109). Da je nematerialno delo resnično hegemonsko, Negri in Hardt (str. 114–115) pojasnjujeta s štirimi, na empiričnih podatkih utemeljenimi ugotovitvami: prvič, v razvitih državah so najhitrejše rastoči poklici prav tisti, za katere je značilna nematerialna oblika dela (prehranske storitve, prodajalci, računalničarji, učitelji, zdravstveni delavci); drugič, ostale oblike dela posvajajo značilnosti nematerialne proizvodnje (ne le vpeljava računalnikov v vse oblike proizvodnje, temveč tudi pomembnost nadzora nad informacijami, npr. pri proizvodnji semen in sadik, za učinkovito obvladovanje tržišča); tretjič, povečana pomembnost nematerialne lastnine (patenti, avtorske pravice); četrtič, distribucijskomrežna oblika dela, značilna za nematerialno produkcijo, postaja navzoča na vse več družbenih področjih (od znanosti do terorističnih skupin).

Nematerialno delo s seboj prinaša tudi nov režim nadzorovanja zaposlovanja in temu ustrezen poseben žargon, ki se hitro prenaša v druge oblike proizvodnje: "fleksibilnost trga delovne sile" v prevodu pomeni, da nobena zaposlitev ni več gotova, pri čemer se od delavcev pričakujejo povečana "ustvarjalnost", "produk-

tivnost" in "aktivnost" na trgu dela, kar spet v prevodu pomeni večjo pripravljenost na izbris delavskih socialnih pravic ter večjo pripravljenost na izgubo/iskanje zaposlitve. Ne glede na to, v katero panogo nematerialne proizvodnje pogledamo, je očitno, da nov režim nadzorovanja zaposlovanja delavcem vse bolj onemogoča zaposlitev za nedoločeni čas, pač pa spodbuja zaposlitve za določeni čas in zaposlitve s "fleksibilnim" urnikom dela (npr. "stand-by" delo ali delo "na klic"), kar za seboj potegne, da se podjetja lahko izognejo plačevanju zdravstvenih in pokojninskih prispevkov, nadomestil za prevoz na delo in dnevni obrok, da o udeležbi delavcev pri dobičku niti ne govorimo. Uveljavljena izraza za to novo vrsto delovne sile postajata *prekariat* in *prekarni delavci*. Da je teh delavcev, ki se jim izrazito znižuje socialna varnost, vedno več, ugotavljata tudi Frade in Darmon (2005) v članku o rekomodifikaciji delovne sile, v katerem postrežeta s podatkom, da je v Franciji, Nemčiji, Italiji, Španiji in Veliki Britanji "štirideset odstotkov delovne sile zaposlene prek netipičnih ali nestandardnih pogodb", pri čemer ne upoštevata, kot pravita, dela na črno, ki "po podatkih Evropske komisije iz leta 1998 predstavlja od sedem do devetnajst odstotkov celotne zaposlenosti v Evropi" (Frade in Darmon 2005, 109). Ustrezno opozorita tudi na tiste prekariatne zaposlitve, ki v statističnih podatkih o zaposlitvah delujejo neproblematično: na *lažne samozaposlitve*, povezane s t. i. "outsourcingom", kjer je podjetju (ali konec koncev državni upravi) "podrejena zaposlitev zakrinkana kot avtonomno delo" (str. 111), kar seveda zmanjšuje moč delavskih sindikatov, saj tovrstni samozaposleni delavci niso člani le-teh, obenem pa niso upravičeni do plačanih prispevkov, ki jih prinaša zaposlitev v podjetju (ali državni upravi), temveč si morajo zdravstvene in pokojninske prispevke plačevati sami.

Na ta način se razmejitev med javnim in zasebnim, med delovnim in prostim časom izgublja pod nenehnim pritiskom "fleksibilizacije" dela. Če nočemo izgubiti stika z delovnim okoljem ali celo zaposlitve, moramo biti stalno na tekočem z novimi informacijami, obenem pa biti stalno na voljo delovnemu okolju, da mi z njim delimo naše informacije in kajpak delovno sposobnost. Naša stalna dostopnost omogoča naši delovni socialni mreži (strankam, sodelavcem, nadrejenim itd.) stalno preverjanje našega položaja v delovnem procesu in naše zmožnosti opravljanja zadolžitev. Tu ne gre le za splošne strahove, povezane z življenjem v *družbi tveganja* (glej Beck 2001), in za strah pred izgubo zaposlitve, saj na naše mesto čakajo že novi, bolj prilagojeni prekarni delavci, temveč za neprestano "slabo vest" zaradi klica šefa, ki ga nismo uspeli takoj zadovoljiti, ker smo bili npr. na nujnem obisku pri zdravniku, in za neprestan stres, povezan z našo stalno dosegljivostjo, ko nam v vsakem trenutku lahko zazvoni ali zabrni mobilnik, ki opozarja na nov klic, SMS-sporočilo ali e-pošto. Širše družbene posledice tovrstnega stanja je že mogoče opazovati v mnogih poklicih, še zlasti pa v tistih, ki so povezani s proizvodnjo simbolnih dobrin.[7] Posedovanje in obvladovanje vedno novejših različic mobilnih telefonov, blackberryjev itd. nista le vprašanje izražanja prestiža teh *kulturnih posrednikov* (Bourdieu 1994; Bulc 2004), temveč tudi vprašanje postavljanja vse višjega normativnega praga doseganja delovne učinkovitosti. Normo za najhitreje dokončano enoto dela nadrejeni določajo glede na hitrost in učinkovitost kadrov, ki izkazujejo največjo stopnjo tehnične in komunikacijske kompetence ter široko razvejano socialno mrežo kontaktov. Banks s sodelavci (2000) tako ugotavlja, da so zaposleni v kulturnoposredniških poklicih že zaradi efemerne narave simbolnih

izdelkov, ki jih proizvajajo, in delovnih nalog, ki jih opravljajo, prisiljeni v neprestano širitev socialnih omrežij, brisanje meja med delovnim in prostim časom[8] ter v neprestano obnavljanje svojega specifičnega tehničnega znanja.[9] Le z nenehno navzočnostjo in dostopnostjo raznolikim javnostim lahko ostajajo konkurenčni.

V teh poklicih je mobilni telefon, bolje rečeno mobilni nadzor, postal nepogrešljiv. Kot pravi oglaševalka, ki sem jo intervjuval, je njeno delo "brez mobilca obsojeno na smrt", in sicer "tudi v tako imenovanem prostem času, ker enostavno moram biti dosegljiva, če gre za projekt, ki se vleče". Podobnega mnenja je njen kolega iz podjetja:

> *Saj je postalo že popolnoma normalno, da me tudi, ko sem, recimo, zadnjič zbolel in se javil v službo, da me ne bo, že čez eno uro klical vodja projekta, češ ali res ne moreš priti ... ali ne bi naredil [dela] kar od doma, kot da imam le nek manjši prehlad. Pa četudi bi ga imel ... Na prejšnjem džobu [kjer je prav tako delal kot oglaševalec do leta 2005] smo bili glede tega dogovorjeni. Samo včasih, ko je bila res res nuja, so me poklicali, pa še to s ful opravičevanjem ... No, čeprav mi zdaj [bivša sodelavka] pravi, da tam zdaj ni dosti boljše [kot v njegovem zdajšnjem podjetju].*

Že v poznih devetdesetih letih dvajsetega stoletja se pojavijo v dnevnem tisku na Zahodu prve implicitne in eksplicitne kritike mobilne telefonije kot sredstva za nadzor delovne sil (Goggin 2006, 36): v Avstraliji so novinarski komentatorji opozarjali, da mobilci poskušajo zavzeti naša življenja, v Veliki Britaniji pa, da naporni urniki, prenosni računalniki, mobilni telefoni in vsenavzoča bojazen pred izgubo zaposlitve delavce silijo v razmislek, ali naj si sploh privoščijo dopust. Po drugi strani so vodstveni kadri v podjetjih prepričevali novinarje, da so mobilci sredstvo, ki omogoča nove možnosti za "fleksibilno" delo in zvišanje "produktivnosti". Da ni nič drugače tudi danes v podjetjih v Sloveniji, nas opozorijo tudi besede mladega računalniškega strokovnjaka, ki pravi, da ima "že poln kufer stalnega šefovega teženja, da je naš džob fleksibilen, ker je pač tako, da če ne bo naša firma [dela] naredila v roku, bodo pa pač prešaltali h drugemu [h konkurenci] – on 'ma na grbi naročnika, mi pa njega". Fleksibilnost kot argument za podaljševanje delovnega časa ali vdiranje delovnega v prosti čas uporablja tudi nadrejeni intervjuvanke, ki je zaposlena kot vodja odnosov z javnostmi, pri čemer sama ne more verjeti, "da je ta beseda postala tak 'catch fraze', da danes že za vsako stvar, ki ni po mnenju [nadrejenega] dovolj hitro pripravljena, uporablja to frazo, kot opravičilo, ker me gnjavi izven službenega časa".

Ne glede na to lahko rečemo, da so mobilce kritiki očitno že dovolj zgodaj prepoznali ne le kot simbol, temveč tudi vzrok spodkopavanja razmejitve med javno in zasebno sfero, med delovnim in prostim časom, med socialno državo in neoliberalno državo. Danes se tovrstna skepsa v množičnih občilih domala ne pojavlja več,[10] članki in prispevki o mobilni telefoniji pa se osredotočajo zlasti na tehnične in razvojne vidike novih in novih generacij mobilcev. To lahko pojasnimo tudi z vse manjšo možnostjo, da bi dandanašnji sploh še lahko tehtali med *izbrano povezanostjo* in *prisilno povezanostjo* v mobilno omrežje. Nad tem se pritožuje zdravnica: "Misliš, da mene sploh še vprašajo, kdaj hočem delat, kakšen urnik si želim. Itak je vse določeno, potem me pa še z dežurstvi zasipajo, in ker očitno še ni dosti, me redno dajejo na 'stand-by', ko moram biti dosegljiva, tako da niti otroka ne morem peljati na izlet izven Ljubljane." Podobno ugotavljata tudi novinar in gledališki režiser:

Pa saj ne morem sam odločati, kaj in kdaj mi bodo dali [delo]. Če se pač nekaj zgodi, me rufnejo [pokličejo]. Vsaj par tednov ali pa štirinajst dni vnaprej jim moram sporočit, da ta in ta dan ne bom dosegljiv, ker hočem imeti dopust ali pa kaj takega. Ko so volitve ali pa kaj takega, pa itak "forget it", sto obveznosti pa še stalno "on alert", da ne govorim, da se zarad' vsega tega pritiska [politike na medijsko hišo, v kateri je zaposlen] niti ne morem pritožiti ali pa kaj zavrniti, ker me imajo že itak na piki (novinar).

Da bi ne bil [dostopen] niti več ne pomislim, ker imajo enostavno vsi, s katerimi ponavadi delam, čisto razkropljene urnike. [...] Če hočem, da se res vsi zberemo, moram biti "konektan" z vsemi. Tako daleč je že prišlo, da včasih, ker pač pozabim ugasnit [mobilca], kdo kliče ful pozno – kar pač niti ni t'ko nenavadno v tem fohu – in se zbudim sredi noči, zbudim [ženo] in [dojenčka], da je pol še celo noč halo. Ampak kaj hočeš, tako je to, drugače več ne gre, vsaj ne v tej vrsti teatra, ki se jo jaz grem, ker pač ni ful denarja, no pa saj tudi, ko sem delal v [institucionalnem gledališču] ni bilo drugače (gledališki režiser).

Hočeš nočeš veliko večino zaposlenih posameznikov delovno okolje prisili v konstantno komunikacijsko povezanost in dostopnost, saj narava dela v razmerju moči v neoliberalnem kapitalizmu ne le pričakuje, temveč od nas to zahteva – naša eksistenca je namreč na kocki, če se temu terorju povezanosti upremo. Pobeg je domala nemogoč:

Kako naj pa preživim, če ne bom stalno na voljo!? No, saj so drugi džobi, ampak kaj jaz vem … Ni ravno možno, da bi šel past ovce na kmete ali pa da bi se kar z družino odselil na Mars. [...] Seveda mi ni všeč, da je tako, ampak jaz [ta poklic opravljam] in dokler ne bom nek "hot shut" ali pa nek "džomba" niti v sanjah ne morem pomisliti, da bi se na veliko izklapljal ali pa da [mobilca] sploh ne bi imel (oglaševalec).

Kdo torej lahko sploh pomisli na to, da mobilnega telefona ne bi imel? Kdo lahko pomisli, da bi bila njegova mobilna telefonska številka na voljo le družini in bližnjim zaupnikom? Vsekakor tisti, ki posedujejo večjo družbeno moč, večjo delovno avtonomijo in večjo stopnjo socialne varnosti. Jasno je, da "agenti moči [vedno] poskušajo nadzorovati in zožiti svojo vidnost [in dostopnost]" (Splichal 2006, 98) na minimum, saj njihov nadzor nad položajem in statusom lastne avtoritete izhaja prav iz omejene vidnosti in omejene dostopnosti podrejenih do njih. "Mobilni telefon določa novodobno delitev na gospodarje in sužnje, je nekoč izrekel filozof Slavoj Žižek. Le gospodar ga sme izključiti in spraviti v predal" (Kučić 2007, 13). Zato je bistveno vprašanje, kdo bo lahko in ali bo v prihodnosti sploh še mogoče izklapljati svoje mobilne komunikacijske naprave. Po Rutarju (2001b, 106), ki v tem primeru črpa od Jeremyja Rifkina, bo kmalu prišel čas, ko se bo elita "preprosto odklopila", ostali pa bomo na teror komunikacijske dostopnosti enostavno morali pristati. Da se tisti z večjo družbeno močjo lahko izklopijo ali vsaj regulirajo dostop drugih do njih, je razvidno tudi v odgovorih izprašanih. "To, da nimam mobilnega telefona, je pač en mali privilegij, sem pa zato na 'mailu' vsaj enkrat na uro," pravi profesor. Razmerja moči in "biciklističen" značaj le-teh je razviden tudi v naslednjih izjavah:

Če moram že jaz biti na voljo, naj bodo na voljo tudi tisti, ki jih jaz rabim, da delajo zame. In obratno seveda. Včasih moram pisati "maile" in "mesidže" [nadrejenim] tudi po cel dan, ker pač niso dosegljivi. [...] In jasno je, da si tudi jaz to privoščim, če mi težijo [podrejeni] z nekimi detajli, ki bi jih pač itak moral obvladat. V tem primeru pač ne dvignem. Problem je le z "mesidži", ker si pač zavezan odgovoriti, no, ampak če gre pač za [podrejenega], tudi "mesidž" dost'krat ignoriram (oglaševalec).

Jasno, da se včasih pač ne javim. In, ja, res je, da ponavadi takrat, ko sem jaz nekako v nadrejenem položaju. [...] Na SMS-e ponavadi odgovorim, je pa res, da če gre za neko brezvezno dodatno delo ali pa uslugo lučkarju ali kakšnemu tehniku, ki ni ravno nujna, ful kasneje, kot če me recimo kliče [producent] ali [nadrejeni vodja produkcije]. [...] Včasih, pred recimo petimi leti, je še šlo brez [mobilca], danes pa že zaradi [otroka in žene] ne morem biti odklopljen (gledališki režiser).

Slednje nakazuje, kako hitro so mobilci postali domnevno nepogrešljivi v vsakdanjem življenju družine in intimnih partnerjev.

Nadzorovanje intime: družina in partnerji

Mobilni telefoni med posameznimi uporabniki vse bolj poglabljajo bojazen o razprodaji ne le njihove zasebnosti, temveč tudi njihove intime. Zaradi novih komunikacijskih zmožnosti mobilcev so le-ti postali predmet razprav med uporabniki tudi v smislu morale. Nova "mobilna" etična pravila in "mobilni" bonton so spremenili in še vedno globoko reformulirajo pretekle norme telefonskega komuniciranja, a ne glede na to je mobilno komuniciranje še vedno vse prej kot dokončno moralno regulirana oblika družbenega vedenja. Strahovi, ki izhajajo iz možnosti javnega razkritja intimnih pregreh vplivnih posameznikov, ljubezenskih transgresij med partnerji in moralnih nespodobnosti otrok, vzpostavljajo mobilce kot eno najpomembnejših sodobnih komunikacijskih tehnologij za preoblikovanje naše percepcije razmejevanja javne in zasebne sfere.

Če je bilo še pred kratkim, v času, ko so se mobilci počasi razširjali po družbenem tkivu in so bili bolj ali manj le komunikacijsko sredstvo poslovnih elit, še mogoče, da so mnogi starejši pripadniki srednjega in nižjega razreda na mobilce gledali s skepso in tovrstno "razvado" otrokom prepovedovali, danes takšnega kritičnega odnosa in reguliranja uporabe domala ni več zaznati. Seveda tudi zaradi vztrajnega zniževanja cene mobilcev, predplačniških kartic, mobilnih storitev in naročnin ne (Goggin 2006, Ling 2004). Toda domestifikacija, udomačitev novega komunikacijskega orodja, ne poteka le na podlagi njegove cenovne dostopnosti, temveč tudi na podlagi njegove uporabne vrednosti. Drznem si zatorej izreči hipotezo, da je v obdobju "pogajanj", ali/in na kakšen način sprejeti v naša življenja mobilce, prevladala v ocenah ljudi "pozitivna" plat nadzornih značilnosti mobilne telefonije pred "negativno". Bolje rečeno, s pomočjo razmerij moči/nemoči, v katera smo ljudje v družbi prisiljeni, je bilo zavračanje (in opozarjanje na) negativne plati mobilnega nadzora vedno bolj neproduktivno ter močno eksistencialno (in eksistenčno) ogrožujoče,[11] obenem pa smo mnoge negativne vidike mobilnega komuniciranja posvojili kot davek, s katerim se ne strinjamo, ampak se je z njim enostavno "treba" sprijazniti. Toda po izjavah vprašanih, ki bodo sledile, je metamorfoza še bolj radikalna: negativne vidike mobilnega nadzorovanja smo enostavno začeli sprejemati kot pozitivna orodja za

organiziranje naših vsakdanjih življenj, možnost nadzora drugih in izpostavljenost nadzoru smo posvojili do te mere, da si brez tovrstnega žrtvovanja naše zasebnosti in vdiranja v tujo sploh ne moremo več zamisliti življenja v tej družbi.

Tako se staršem zdi popolnoma upravičeno, da lahko zdaj bolj učinkovito nadzirajo otroke. "Jasno, da se mi zdi smiselno, da [otroka] imata [mobilna] telefona. Kako pa naj jih sicer pokličem, če je nuja?!" se sprašuje zdravnica. Podobno mnenje imajo tudi eden izmed oglaševalcev, novinar in računovodkinja, ne glede na to, da se starost njihovih otrok močno razlikuje (v prvih dveh primerih gre za osnovnošolska otroka, v tretjem pa za študenta). Tudi medsebojna stalna dostopnost partnerjev se zdi domala samoumevna, četudi "se ne kličeva stalno kot nekateri". "Ampak če se dolgo ne javi, me skrbi in potem moram poslat 'mesidž'," pravi študentka. Eden izmed oglaševalcev pa pravi, da se mu zdi "normalno, da se slišiva vsaj dvakrat, ko sva v službi" in dodaja, da je "fer, da jo lahko pokliče, ko je 'zunaj' s 'frendicami', ker itak tudi ona mene, če sem s 'tipi'". Na vprašanje, če kdaj po mobilnem telefonu zahtevajo od partnerja, da jim dokaže, kje in s kom se nahaja, sta dva intervjuvanca priznala, da je to "včasih res" (zdravnica) oz. da "se je že zgodilo" (novinar), lahko pa sklepam iz opazovanja, da je do tovrstnih situacij prišlo (ne le pri omenjenima) že večkrat. Tudi pogosto pošiljanje SMS-sporočil trenutno odsotnim partnerjem analiziranim posameznikom in posameznicam ni tuje, saj jih pet priznava, da to redno počno. "Saj ne da bi ga hotela kontrolirati, ampak samo tako, da vidim, kaj počne," pojasni zdravnica, restavratorka pa pravi, da je "na žalost med drugim tudi to krivo, da sva se [s partnerjem] razšla, ker me je pač skoz imel 'na ketni'". Da to ni nič nenavadnega, je pokazala raziskava Elwood-Claytonove, ki pravi, da je SMS postal komunikacijsko sredstvo, ki povečuje možnost nadzora med partnerji; na Filipinih, kjer je avtoričina raziskava potekala, ga temu primerno tudi uporabljajo, in sicer kot "topništvo v osebnih spopadih, kar lahko dejansko vzpodbudi in povečuje nelagodje med temi družbenimi igralci, ki se kaže kot različne težave in/ali (simbolno) nasilje" (Elwood-Clayton v Goggin 2006, 77).

Da je "mobilni" nadzor tako močno udomačen tudi intimnih odnosih, se očitno zdi že popolnoma samoumevno. Zakaj? Popolnoma mogoče je tukaj potegniti vzporednico s staro razvpito Adornovo in Horkheimerjevo trditvijo, da se je "iz delovnega procesa v tovarni in pisarni [...] mogoče umakniti samo s prilikovanjem temu procesu v prostem času" (1947/2002, 149). Z drugi besedami, da bi se lahko prilagodili življenju v družbi nadzora, moramo nadzor kot eksistencialno (in seveda eksistenčno) značilnost naših življenj ponotranjiti do te mere, da se nam nadzor (drugih in nas samih) tudi v prostoru naše zasebnosti/intime kaže kot realna možnost zadovoljitve naših individualnih potreb, kot realna (in celo ultimativna) možnost pobega iz oblastniških razmerij, ne glede na to da ravno skozi to ponotranjanje (p)ostajamo še bolj trdno vpeti v ta razmerja. Tako tudi ni naključje, čeprav gre na prvi pogled za paradoks, da v večini raziskav, v katerih ugotavljajo, kako je nakup in uporaba mobilca vplivala na človeško počutje, najvišje kotira občutek varnosti (glej Ling 2004, 35–53 oz. 3. poglavje; Goggin 2006, 89–103 oz. 5. poglavje).

Dialektika odrekanja zasebnosti, intimi in osebnim svoboščinam na eni strani ter (starševskega, partnerskega, zaposlitvenega) nadzora na drugi strani tu seveda spomni na (po inherentni logiki enake) procese poseganja v državljanske svoboščine, ki jih vlade zahodnih držav vsiljujejo državljanom pod krinko boja proti terorizmu. Lep primer tovrstnega sprejemanja samoumevnosti nadzora v vsakdanjem življenju in nezavedanje zlorabe le-tega je (bil) prometni program urgentnih

mobilnih telefonov, ki so ga leta 1995 uvedli v ameriški zvezni državi Tennessee; ta program je promoviral medsebojno denunciiranje državljanov z namenom, da bi oblastem prijavili domnevno alkoholizirane voznike (D'Alessio et al. 1999). Kot poudarjajo avtorji raziskave, ki tudi sicer pripisujejo tovrstnim skupnostnim nadzorovalnim dejavnostim pozitivne učinke, "neformalnih mehanizmov družbenega nadzora za zmanjševanje neželenega obnašanja, kot je vožnja pod vplivom alkohola, ne smemo podcenjevati" (D'Alessio et al. 1999, 455), saj za javni mir, kot dodajajo z navedkom iz knjige Jane Jacobs *Death and Life in American City* iz leta 1961, ne more skrbeti le policija ("četudi je ta seveda potrebna"), temveč ga morajo vzpostaviti oz. kar "vsiliti [enforce] ljudje sami [sebi]" (Jacobs v D'Alessio et al. 1999).

Strategije odpora proti stalni dostopnosti

Zaradi potrebe po stalni dostopnosti tako v javni kot zasebni sferi, so relevantna vprašanja, s katerimi se moramo ukvarjati, naslednja: Kdaj je primerno vklopiti ali izklopiti mobilca in kdaj ga pustiti dlje časa izklopljenega? V kakšnih okoliščinah se uporabniki lahko odločijo, da ne bodo sprejemali klicev? Kaj pomenijo takšna dejanja izogibanja? Kdaj in zakaj so se takšna dejanja izogibanja razvila? Glede slednjega Goggin (2006, 39, 80) trdi, da moramo upoštevati telefonske tajnice in odzivnike ("pagerje"), ki so že v drugi polovici osemdesetih let dvajsetega stoletja imeli funkcijo, s pomočjo katere smo lahko prepoznali klicatelja (glasovno sporočilo) oz. njegovo številko. Predvsem pager je omočil, da je bilo mogoče sprejemati (opozorilo na) klic kjerkoli, kar je pomenilo, da smo lahko povratni klic izpeljali od doma, iz pisarne, prijateljevega stanovanja ali ulične telefonske kabine. Vsekakor je pager pomenil prvi veliki korak h popolni personalizaciji uporabe telefona, še posebej če vemo, da so pagerji omogočali tudi izmenjavo kratkih sporočil (podobno današnjim SMS- sporočilom), ki se je v devetdesetih z mobilci dokončno uveljavila. Odzivniki in telefonske tajnice so bili "stari starši" sodobnejšim nadzornim funkcijam mobilcev, in so tako prvi prispevali k neposredni personalizaciji/individualizaciji nadzora na daljavo, obenem pa so, po pričevanju intervjuvane kadrovske delavke sodeč,[12] prvi pri uporabnikih spodbudili strategije odpora do komunikacijske dostopnosti. Te strategije so v dobi mobilcev, ko je nadzor še bolj neposreden, postajale vedno bolj kompleksne in raznolike.

Splichal (2006) ugotavlja, da se stalnemu delovanju strateškega nadzora s pomočjo ustvarjanja vidnosti (povezanosti in dostopnosti) po robu postavlja oz. mu je komplementarno *odporništvo do razkrivanja*, in sicer v obliki prizadevanja, da določene stvari prikrijemo (str. 96), ali prizadevanja, da prevaramo nadzornike (str. 99). Torej je že v samem razmerju nadzora, med nadzorovanim in nadzornikom, imanentna logika osvoboditve izpod nadzora kot takega in zaostrovanja že dosežene stopnje nadzora. Pogajanje med "biti viden" in "biti/ostati neviden" je relativno, glede na specifične cilje in okoliščine v strateških procesih ohranjanja moči (str. 97). Toda v vsaki izmed teh okoliščin se pojavijo prostorske in časovne entite, znotraj katerih se razvijejo strateški načini organiziranja odpora proti tiraniji konstantne dostopnosti. Nedostopnost oz. skrivnostnost/tišina, kot bi rekel Splichal, je lahko znak marsičesa: uporablja se lahko, da prevaramo javnost (cenzura v sferi množičnih medijev), kot znak krivde oz. če me peče vest (str. 97). Toda po drugi strani skrivnostnost, tišina, nedostopnost, skrivanje pred javnostjo niso nujno znamenja nemoralnosti, korupcije ali odsotnosti pravice: tišino lahko uporabljamo

za izkazovanje globoke naklonjenosti; nadzornik jo lahko uporablja kot znak nezadovoljstva nad vedenjem svojih podrejenih (učitelj utihne, ker učenci zganjajo hrup) ali pa, obratno, podrejeni si ne želijo spregovoriti, ker zavračajo nadzornikovo avtoriteto (učenci nočejo odgovoriti na učiteljeva vprašanja) (str. 107).

Če nekoliko pretiravamo, bi lahko rekli, da je tudi izklop naročnika mobilnih storitev iz omrežja zaradi neplačevanja računov ena izmed takšnih simboličnih tišin: nedostopnost nadzornika zavoljo užaljenosti[13] nad nekonvencionalnim obnašanjem podrejenega. Po drugi strani pa se tudi podrejeni nemalokrat odloči za vpeljavo strategije odpora proti konstantni dostopnosti razmerja gospodar-suženj, ki med drugim lahko vključuje tudi skrivnostno tišino. Šest sogovornikov je v intervjujih poudarilo, da načrtno ugašajo in prižigajo telefon, kar pomeni, da je njihovo uravnavanje povezanosti v omrežje pogosto do potankosti ozaveščeno. "Tudi če dobim od šefa za klicem [na katerega namerno nisem odgovoril] še SMS, še vedno lahko rečem, da mi je zmanjkalo baterije in da nisem imel s sabo 'polnilca'," pove računalničar. "Ah, tisočkrat sem že bil pač na 'placih', kjer ne 'lovi'," z ironijo odgovarja na vprašanje o strategijah odpora do stalne dostopnosti novinar, restavratorka pa pravi, da "se je partnerjevemu "teženju [ko je bila 'zunaj' s prijateljicami] izmikala z izmišljevanjem, da nisem slišala [zvonjenja mobilnega] telefona ali pa da sem ga pozabila doma". Enako so tisti otroci izmed intervjuvancev, ki so na vprašanje, ali imajo občutek, da jih starši po telefonu nadzirajo, pritrdilno odgovorili, svojo intimo in zasebnost strateško varovali pred njimi:

> *Če kličeta, ko 'dogaja' [ko si želi intime s prijatelji/cami], se itak ne bom oglasil. Nisem slišal, imel sem [mobilni] telefon v jakni, mi smo bili pa v dnevni [sobi] ali kaj takega. [...] Itak rečem, da nisem dobil SMS-a, ker [starša] itak še vedno nimata toliko pojma [o mobilni telefoniji]. Za njiju je to čisto možno. [...] Pač ker se pomivalni stroj lahko pokvari in isto je z [mobilnim] telefonom* (srednješolec).

> *Ker [starša] hočeta, da se vedno hitro javim, mi je težko, da se ne bi. Tudi da naj napolnim [baterijo mobilca], sta mi že rekla, ker parkrat nisem poklical nazaj takoj. Ampak vseeno ga kdaj ugasnem, če grem [k sošolcu] ali kaj podobnega, potem pa rečem, da ni bilo več baterije* (osnovnošolec).

Sklep

Sodeč po odzivih intervjuvancev in opazovanju njihovega vsakodnevnega odnosa do mobilnih telefonov se je mogoče strinjati, da zasebnost "ne pomeni toliko imeti skrivnosti same na sebi, temveč imeti nadzor nad tem, kdo ve kaj o nas, izbirati, komu bomo kaj povedali in kako, ter izbirati, komu ne bomo povedali ničesar." (Livingstone 2005, 49) Tovrstna *opozicijska tišina* po Splichalu (2006, 107) predstavljata aktivno, in ne zgolj pasivno, intervencijo v komuniciranje, in sicer z namenom pogajanja za moč: tu ne gre za konsekvenco samocenzure, temveč za posebno obliko "potlačene cenzure" (Freud v Splichal 2006, 105), ki ni posledica odločitve, da si *želim* biti tiho, ker torej sam tako hočem, temveč je vedno posledica odločitve, da si želim biti tiho, ker sem v molk prisiljen, ker me vanj sili "odpor do določene zunanje moči" (Splichal 2006,105). V primeru zahteve po stalnem nadzoru, po stalni navzočnosti in dostopnosti na mobilnem omrežju gre nemalokrat odpor tako daleč, da posameznik noče biti več udeležen v komunikaciji, in to ne zato,

ker si želi komunicirati na drugačen, sebi ljub način, temveč zato, ker je strategija molka zadnje zavetje pred zahtevo gospodarja po stalni komunikaciji (vidnosti, dostopnosti).

Bržkone je gotovo neresno, da Ling (2004) SMS-sporočila obravnava zgolj kot enakopravno, recipročno razmerje med pošiljateljem in prejemnikom, češ da gre za "tistega, ki poklanja, in tistega, ki sprejema darilo" (Ling 2004, 153); edino težavo vidi v tem, da preveč pogosto pošiljanje SMS-sporočil ali pošiljanje SMS-sporočil ob napačnem času in v napačnem prostoru lahko vpliva na to, da bomo manj pozornosti posvetili delu in učenju, ali pa v tem, da z SMS-sporočili organiziramo ilegalne in polilegalne dejavnosti, kot so tihotapljenje, prostitucija, opozarjanje na policijske radarje za merjenje hitrosti ipd. Edini primer, v katerem zazna razpad te "darilne ekonomije", je praksa v ZDA, ki ne podpira ideje, da plača tisti, ki kliče, temveč tisti, ki SMS-sporočila (ali klic) sprejema: "Iz perspektive osebe, ki jo kličejo, je to enako, kot dobiti nepovabljenega gosta in zanj še plačati. Na ta način torej izgubimo predstavo o besedilnih sporočilih kot darilu" (str. 166). Prav tako povsem neprepričljivo zveni Ling (str. 19, 193) v uvodu in sklepu svoje knjige, kjer opozarja na nevarnost *balkanizacije* mobilnega komuniciranja, v smislu, da je čisto mogoče, da bodo zaradi značilnosti mobilcev (vsi!) uporabniki mobilcev pripravljeni komunicirati zgolj še s somišljeniki, s čemer naj bi ne le izločili same sebe iz javne sfere, ampak bi javno sfero tudi recipročno pomanjšali, jo okrnili. Kot smo videli, je neodvisen, avtonomen odklop iz javne sfere dandanes stvar privilegija, ne pa svobodne odločitve vsakega posameznika. Primoranost v komuniciranje je za marsikoga postalo večje omejevanje osebne svobode, kot če bi mu omejevali izrekanje lastnih stališč in mnenj v javni sferi, torej ga primorali v molk.

Molka v zahodnih razvitih družbah na neposreden način cenzuriranja domala ni več zaznati. Toda ob tem Splichal seveda ustrezno ugotavlja, da "odsotnost tišine še ni pozitiven dokaz svobodnega komuniciranja" (2006, 107). Danes, ko je nadzorovanje stvar domala vsake sekunde naših življenj, je ta resnica še toliko bolj vidna: tišina (zasebnost) je postala tako redka "dobrina", da si jo je treba, tiraniji razmerij moči navkljub, preprosto izbojevati, sicer smo obsojeni v suženjstvo njenemu prevladujočemu vseprisotnemu nasprotju – *terorju komuniciranja pod pritiskom*. Tudi v tem kontekstu bi morali brati Splichalov (str. 111) poziv k redefiniranju oz. posodobljeni definiciji cenzure, ki naj ne vključuje le neposrednih, politično in ideološko motiviranih, omejevanj komuniciranja, temveč tudi raznolike negativne okoliščine, ki odvračajo posameznike in skupine od medsebojnega sporazumevanja in od izrekanja tistega, kar bi si sicer (v drugačni konstelaciji moči) drznili izreči. Te okoliščine pa so še najbolj povezane z oblastnimi razmerji, bodisi v kontekstu delovnega bodisi prostega časa. Toda zgolj naš položaj v delovnem procesu je tisti, ki bi ga bilo čisto mogoče v kratkem času izrazito izboljšati, in sicer s pomočjo zakonskih in institucionalnih sprememb, ki bi onemogočale zlorabo nadzornih značilnosti sodobnih komunikacijskih tehnologij v interesu dominantne manjšine, pri čemer bi tovrstna regulacija morebiti lahko znatno prispevala tudi k ozaveščanju *pravice do nedostopnosti* v zasebni sferi. Ampak: ali ta poziv k večjemu vmešavanju države na področje vedno bolj poblagovljenega dela v času vseprisotne "fleksibilnosti" sploh še je lahko kaj več kot šepet oglušelega v puščavi hrupa?

Opombe:

1. Več o moralni paniki glej Cohen (1972/2002) ali Critcher (2003).

2. Eden izmed recenzentov, ki je sicer kritičen do Linga (glej opombo št. 4), je zapisal, da gre za "knjigo, ki je kot celota gotovo velik dosežek, saj je sintetizirala večino dosedanje vednosti o vsakodnevni uporabi mobilnih telefonov od njihove popularizacije po letu 1995 [do danes]" (Geser 2005, 285).

3. Glej denimo tudi Leung in Wei (2000), Smith-Jackson et al. (2003), Leonardi (2003), Monk et al. (2004), Caronia (2005), Drotner (2005), Igarashi et al. (2005), Wei in Lo (2006).

4. Zgoraj omenjeni recenzent denimo pravi, da Lingova knjiga "očitno implicitno predpostavlja, da živimo v homogeni družbi srednjega razreda, v kateri sta starost in spol najbolj prominentni statusni značilnosti, medtem ko razlike, ki se tičejo rase, izobrazbe, družinskega dohodka in ostalih strukturnih dejavnikov, lahko zapostavimo" (Geser 2005, 285). Domala enako oceno bi lahko podali tudi za Gogginovo monografijo in preostale, v opombi št. 3 navedene avtorje.

5. Štirinajst – trije oglaševalci, dva novinarja, dva računalničarja, profesor, "piarovka", zdravnica, gledališki režiser, restavratorka, računovodkinja in delavka v kadrovski službi – jih sodi v to skupino poklicev. Poleg tega sem spraševal še dva (nestalno zaposlena) študenta, ki opravljata različna občasna dela, in dva (nezaposlena) mladoletnika (osnovno- in srednješolca).

6. Magistrsko izobrazbo ali več imajo tri osebe, diplomo osem, srednješolsko izobrazbo štiri osebe, osnovnošolsko dve, brez izobrazbe pa je ena oseba (ki v osnovno šolo šele hodi). Dve osebi sta stari med petdeset in petinpetdeset let, dve osebi med petintrideset in petinštirideset let, deset med trideset in petintrideset let, dve osebi med dvajset in petindvajset let, dve osebi pa sta stari med deset in petnajst let.

7. Česar ni težko opaziti tudi v Sloveniji (denimo v novinarstvu, oblikovalstvu, oglaševanju itd.).

8. Ko se proizvodnja ukvarja z reševanjem problemov ali z ustvarjanjem idej ali odnosov, se delovni čas razpotegne v celoten čas naših življenj (Negri in Hardt 2004, 111).

9. Glej tudi Kučić (2007, 13) o "tekočem" novinarstvu.

10. S hvalevrednimi izjemami, npr. zgoraj omenjenim Kučićem v tukajšnjem medijskem prostoru.

11. *Eksistenčno*: "če nisi imel mobilca, si plačeval blazne račune, ker je bil pač klic iz 'stacionarca' na mobi[lnik] absurdno drag" (novinarka); "prvega [mobilca] sem si kupil zaradi službe" (oglaševalec). *Eksistencialno*: "brez [mobilnega] telefona sploh nisem mogla priti do 'frendov': enkrat sem čakala kot nora, ker smo bili zmenjeni, ampak so pozabili name, ker so se pač [po mobilcih] zmenili drugje" (študentka); "hja, bil je prestiž, v tistih časih ni bilo toliko važno, kakšen je – kar je danes pomembno – ampak to, da ga sploh imaš, to je bilo 'in'" (oglaševalka).

12. Kadrovska delavka se spominja, da so si v času pagerjev posamezniki, ki so jih nosili in je z njimi po navodilu nadrejenih morala stopiti v stik, "izmišljevali 'vse žive' razloge, zakaj niso poklicali nazaj [...]; eden je celo več kot enkrat, sigurno namerno, pokvaril ali razbil pager".

13. Če pogledamo retorične formulacije v opominih, ki jih mobilni operaterji pošiljajo tistim, ki redno ne plačujejo naročnine in storitev, bi bržkone prej lahko govorili o gospodarjevi užaljenosti, če že ne kar užaloščenosti zavoljo nekorektnega, nepoštenega odnosa sužnja do pravil, ki sta jih vzpostavila s sklenitvijo razmerja, kot pa o kakšni korporativni *deus irae*.

Literatura:

Adorno, Theodor W. in Max Horkheimer. 1947/2002. *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Banks, Mark, Andy Lovatt, Justin O'Connor in Carlo Raffo. 2000. Risk and Trust in the Cultural Industries. *Geoforum* 31, 4, 453–464.

Beck, Urlich. 2001. *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.

Bourdieu, Pierre. 1994. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, New York: Routledge.

Bulc, Gregor. 2004. *Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov*. Maribor: Subkulturni azil.

Caronia, Letizia. 2005. Mobile Culture: An Ethnography of Cellular Phone Uses in Teenagers' Everyday Life. *Convergence* 11, 3, 96–103.

Cohen, Stanley. 1972/2002. *Folk Devils and Moral Panics* (3. izdaja). London: Routledge.

Critcher, Chas. 2003. *Moral Panics and the Media.* Buckingham: Open University Press.

D'Alessio, J. Stewart, Lisa Stolzenberg in W. Clinton Terry III. 1999. "Eyes on the Street": The Impact of Tennessee's Emergency Cellular Telephone Program on Alcohol-Related Fatal Crashes.*Crime & Delinquency* 45, 4, 453–466.

Debord, Guy. 1999. *Družba spektakla / Komentarji k Družbi spektakla / Panegirik: prvi del*. Ljubljana: Študentska založba.

Deleuze, Gilles. 2002. Družba nadzora. *Filozofski vestnik* 23, 3, 167–177.

Drotner, Kirsten. 2005. Media on the Move: Personalized Media and the Transformation of Publicness. *Journal of Media Practice* 6, 1, 53–64.

Foucault, Michel. 2004. *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.

Frade, Carlos in Isabelle Darmon. 2005. New Modes of Business Organizaton and Precarious Employment: Towards the Recommodification of Labour? *Journal of European Social Policy* 15, 2, 107–121.

Geser, Hans. 2005. Book Reviews: Rich Ling: The Mobile Connection. *New Media and Society* 7, 2, 283–286.

Goggin, Gerard. 2006. *Cell Phone Culture*. London: Routledge.

Igarashi, Tasuku, J. Takai in T. Yoshida. 2005. Gender Differences in Social Network Development Via Mobile Phone Text Messages: A Longitudinal Study. *Journal of Social and Personal Relationships* 22, 5, 691–713.

Kellner, Douglas. 2003. *Media Spectacle*. London: Routledge.

Kučić, J. Lenart. 2007. Le gospodar se lahko odklopi. *Arzenal* 1, 1, 12–13. Ljubljana: ZRC SAZU.

Leonardi, M. Paul. 2003. Problematizing "New Media": Culturally Based Perceptions of Cell Phones, Computers, and the Internet among United States Latinos. *Critical Studies in Media Communication* 20, 2, 160–179.

Leung, Louis in Ran Wei. 2000. More than Just Talk on the Move: Uses and Gratifications of the Cellular Phone. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 77, 2, 308–320.

Ling, Rich. 2004. *The Mobile Connection: The Cell Phone's Impact on Society*. Amsterdam: Morgan Kaufmann Publishers.

Livingstone, Sonia. 2005. Mediating the Public/Private Boundary at Home: Children's Use of the Internet for Privacy and Participation. *Journal of Media Practice* 6, 1, 41–51.

Monk, Andrew, Jenni Carroll, Sarah Parker in Mark Blythe. 2004. Why Are Mobile Phones Annoying? *Behaviour & Information Technology* 23, 1, 33–41.

Negri, Antonio in Michael Hardt. 2005. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. London, New York: Penguin.

Petty, Ross D. 2003. Wireless Advertising Messaging: Legal Analysis and Public Policy Issues. *Journal of Public Policy & Marketing* 22, 1, 71–82.

Rutar, Dušan. 2001a. *Matrica*. Ljubljana: samozaložba.

Rutar, Dušan. 2001b. *Sociologija glasbe po Adornu*. Ljubljana: samozaložba.

Smith-Jackson, L. Tonya, Mauri Nussbaum in Aaron Mooney. 2005. Accesible Cell Phone Design: Development and Application of a Needs Analysis Framework. *Disability and Rehabilitation* 25, 10, 549–560.

Splichal, Slavko. 2006. Manufacturing the (In)visible: Power to Communicate, Power to Silence. *Communication and Critical/Cultural Studies* 3, 2, 95–115.

Wei, Ran in Ven-Hwei Lo. 2006. Staying Connected while on the Move: Cell Phone Use and Social Connectedness. *New Media & Society* 8, 1, 53–72.